

**NOTES SOBRE ELS MANUSCRITS DE L'OBRA
DE FRANCESC EIXIMENIS**

JAUME DE PUIG I OLIVER,

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

L'erudició catalana ha estudiat la difusió manuscrita de l'obra d'Eiximenis en dues direccions: la d'establir-ne el catàleg i la de recollir totes les notícies assequibles sobre circulació de manuscrits eiximenians abans de l'aparició de la impremta.

El primer intent de catalogar les obres d'Eiximenis correspongué a l'esforç d'un gironí, Emili Grahit, el qual va haver de treballar amb materials molt precaris.¹ Ara fa cent anys, Jaume Massó i Torrents va publicar un catàleg de 201 entrades, 113 de les quals corresponien a manuscrits reals i existents.² Ell mateix assenyalava quaranta-quatre manuscrits coneguts per notícies d'arxiu o altres fonts fiables.

Des del 1925 fins al 2005, el pare Martí de Barcelona,³ David J. Viera⁴ i altres⁵ van ampliar successivament el catàleg de Massó, que ha estat l'estudi de

1. Cf. Emili GRAHIT I PAPELL, «Memoria sobre la vida y obras del escritor geroní Francesch Eximenes», *La Renaxensa*, núm. III (1873), p. 185-188, 195-199, 208-212, 234-236, 256-260 i 266-269. N'hi ha reedició al volum *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, col·l. «Estudis sobre Francesc Eiximenis», núm. I, p. 1-40.

2. Jaume MASSÓ I TORRENTS, «Les obres de fra Francesc Eximeniç (1340?-1409). Essai d'una bibliografia», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. III (1910), p. 588-692.

3. MARTÍ DE BARCELONA, «Nous manuscrits de fra Francesc Eiximenis», *Estudis Franciscans*, núm. XXXVI (juliol 1925), p. 449-452; MARTÍ DE BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis, O. M. (1340?-1409). La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària», *Estudis Franciscans*, núm. XI (1920), p. 437-500.

4. Cf. David J. VIERA, «Manuscritos eiximinianos no catalogados por J. Massó Torrents», *Estudios Franciscanos*, núm. 80 (1979), p. 157-165; David J. VIERA, «Más sobre manuscritos, incunables y ediciones raras de la obra de Francesc Eiximenis», *Archivo Ibero-Americano*, núm. 47 (1987), p. 57-62; David J. VIERA, «El lector esperado y el lector verdadero de Francesc Eiximenis (ca. 1330-1409): siglos XIV-XVI», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXXVIII (2002), p. 343-350.

5. Cf. Pere BOHIGAS, «Fondos manuscritos de Bibliotecas de Mallorca», *Biblioeconomía*, núm. I (1944), p. 87. Els hereus de J. S. Fàbregas i Domingo, de Tarragona, posseeixen un exemplar manuscrit de la *Vida de Crist* de Francesc Eiximenis, adquirit abans del 1914, segons notícia donada per Miquel ARBONA, «Un nuevo manuscrito de la "Vita Christi" de Eiximenis», *Estudios Franciscanos*, núm. 62 (1961), p. 411-414. Cf. també Paul Oscar KRISTELLER, *Iter Italicum. Accedunt alia itinera: Afinding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in italian and other libraries*, vol. VI (*Italy III and Alia Itinera IV*). *Supplement to Italy (G-V)*, *Supplement to Vatican and Austria to Spain*, Londres, The Warburg Institute 1992, p. 179; Josep PERARNAU, «Un fragment del "Llibre dels àngels" de Francesc Eiximenis traduït a l'aragonès», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 4 (1985), p. 187-212; David J. VIERA, «Obras atribuidas a Francesc Eiximenis en el Manuscrito 15-19 de la Biblioteca Capitular de Zaragoza», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXII (1986), p. 181-184; Josep PERARNAU, «Un fragment del "Liber sermonum" de Francesc Eiximenis», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 10 (1991), p. 284-292; Sergi GASCÓN URIS, «Eiximeniana fragmenta recuperata», a *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 1997, p. 672-679; Jesús ALTURO PERUCHO, «Noves dades sobre la difusió de "Lo libre de les dones" de Francesc Eiximenis», *Quaderns de la Selva*, núm. 13 (2001), p. 255-267; Jaume de PUIG I OLIVER, «Més nous textos catalans antics de la "Biblioteca Capitular y Colombina" de Sevilla», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 20 (2001), p. 453-477; Josep PERARNAU, «Un nou bifoli del "Llibre de les dones" de Francesc Eiximenis», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 22 (2003), p. 269-307; Glòria

referència bàsic en la matèria. En aquest moment, hi ha situats 220 testimonis reals de les obres d'Eiximenis, autèntiques i atribuïdes, compresos els manuscrits fragmentaris, distribuïts en 191 còdexs o fragments de còdexs reals, existents i coneguts, a més dels fotogrames d'un manuscrit cremat el 1936. En relació amb el catàleg de Massó, hom ha guanyat setanta-nou unitats. Enguany ha aparegut un nou catàleg dels manuscrits d'Eiximenis, enriquit amb les aportacions dels darrers cent anys i obert a les ampliacions que inevitablement sobrevindran.⁶ El catàleg ha volgut ésser un homenatge explícit al de Massó i representa la voluntat de continuar el seu treball. Val a dir que, com ja era de preveure, avui hi caldrà practicar un afegit: un altre fragment del *Llibre de les Dones*, trobat a l'Arxiu Capitular de Girona.

En el camp d'estudi de la difusió dels manuscrits eiximenians, no podríem passar per alt el treball de camp de Josep Gudiol (1872-1931) a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, publicat per Eduard Junyent el 1944.⁷ Després de la Guerra dels Tres Anys, Josep M. Madurell i Marimon ha estat l'home decisiu, en dedicar molts anys de la seva existència a exhumar pacientment els tresors d'informació que jauen en els arxius notariais. A més d'altres aspectes de la vida catalana medieval, Madurell ha documentat copiosament la vida, el comerç i la difusió del llibre en forma impresa⁸ i manuscrita,⁹ amb atenció específica als manuscrits de les obres d'Eiximenis.¹⁰ L'interès de la seva obra ha suscitat continuadors, un dels quals de talla, Josep Hernando i Delgado,¹¹ el darrer treball del

SABATÉ i Lourdes SORIANO, «D'inèdits i trobats: el "Llibre dels àngels", la "Vida de Jesucrist" de Francesc Eiximenis i el context de la seva difusió», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XLIX (2003-2004), núm. 447-461; Jaume de PUIG i OLIVER, «La "Vida de Crist" de Francesc Eiximenis i el "Flos Sanctorum" castellà», *Revista Catalana de Teologia*, núm. XXX/1 (2005), p. 91-116; Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, «El germen d'un volum antològic eiximenià sobre comportament cívic», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 25 (2006), p. 507-514.

6. Cf. Jaume de PUIG i OLIVER, Josep PERARNAU i ESPELT, Gemma AVENOZA, Lourdes SORIANO, Carme CLAUSELL NÀCHER, Pilar GISPERT-SAUCH, Eva IZQUIERDO, Sadurní MARTÍ i Xavier RENEDO, *Catàleg dels manuscrits de Francesc Eiximenis conservats en biblioteques públiques*, Barcelona, vol. 1, IEC i Facultat de Teologia, i Girona, Ajuntament de Girona, Universitat de Girona i Institut de Llengua i Cultura Catalanes, 2011, 1.086 p.

7. Cf. Eduard JUNYENT, «Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XVI (1943), p. 57-86.

8. Cf. Jordi RUBIÓ i BALAGUER i Josep M. MADURELL i MARIMON, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, Gremio de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores, 1955.

9. Cf. Josep M. MADURELL i MARIMON, «Testamentos e inventarios episcopales», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XXXIV (1961), p. 103-140; Josep M. MADURELL i MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la imprenta (1321-1474)*. *Contribució al seu estudi*, Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs, 1974.

10. Josep M. MADURELL i MARIMON, «Manuscrits eiximenians», a Martínez Ferrando, *archivo: Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Madrid, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, 1968, p. 291-313.

11. Cf. Josep HERNANDO i DELGADO, «Crèdit i llibres a Barcelona, segle xv. Els contractes de venda de rendes (censals morts i violaris) garantits amb vendes simulades de llibres. El llibre, instrument econòmic i objecte de lectura», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocolos*

qual és el més complet que s'havia menat fins avui en l'estudi de la difusió dels manuscrits d'Eiximenis a la Barcelona del segle xv.¹²

Hernando documenta 171 exemplars manuscrits d'obres en català d'Eiximenis, nombre inferior als 103 que avui en coneixem.¹³ Si als 171 manuscrits d'Hernando hi sumem els 44 que Massó coneixia per altres fonts, arribem a 215, xifra prou voluminosa i encara més allunyada de les existències actuals. Àdhuc tenint en compte que els estudis estadístics basats en informacions d'arxius notarials són aproximatius, no hi ha objeccions poderoses de fons per a arribar a la conclusió que la difusió en manuscrit de l'obra en català d'Eiximenis a Catalunya fou intensa. Només una prova: als papers dels notaris de la Barcelona del segle xv circularen almenys nou exemplars del *Segon del Cristià*. N'han romàs tres, tot i que el *Segon* mai no va tenir estampa. En canvi, circulaven cinc exemplars del *Terç*, contra els deu que han sobreviscut fins avui. Ben mirada, la dada no és gens contradictòria. Resultava molt més econòmic en temps i en diners copiar el *Segon* que no pas el *Terç*, i aquest factor, aleshores com ara, pesa. Del *Llibre dels àngels*, molt més lleuger que cap dels volums del *Cristià*, Hernando en documenta seixanta-dos exemplars, contra trenta-tres de la *Vida de Crist*, obra l'extensió de la qual feia aconsellable de partir en dos toms i que sortia més cara. De tota manera, a desgrat dels preus, les coses funcionaven: disset exemplars manuscrits del *Dotzè*, seixanta-dos del *Llibre dels àngels*, vint-i-sis del *Llibre de les dones* i trenta-tres de la *Vida de Crist* indiquen ben clarament les preferències dels lectors barcelonins del segle xv entre les obres d'Eiximenis. De totes les altres, originals i atribuïdes, els exemplars no arriben mai al número deu, llevat de la *Doctrina compendiosa*, amb dotze testimonis, quedant així certificat l'èxit d'aquest llibre i l'encert de la seva atribució. El *Psaltiri* en català va tenir la seva gran oportunitat amb la impremta, no abans.

L'interès d'aquestes dades arxivístiques, tan locals i limitades com es vulgui, rau en el paral·lelisme proporcional que tenen amb la realitat dels manuscrits conservats. A la llista que es publica en l'apèndix, es veu ben clarament l'abundància relativa dels manuscrits dels llibres dels àngels, de les dones, de la *Vida de Crist* (no tant del *Dotzè*) i de la *Doctrina compendiosa*, en comparació amb les altres obres d'Eiximenis. El que avui sabem dels manuscrits de les obres catalanes del menoret confirma el que s'amagava en els fons arxivístics notarials... de Barcelona. Ara seria el moment d'encoratjar els estudiosos joves a prosseguir la recerca en d'altres fons arxivístics, assenyaladament en els de València. Amb els elements que tenim soterrats aquí i allà, els catalans podríem arribar a formular

(Barcelona), vol. 28 (2000), p. 7-222; Josep HERNANDO I DELGADO, «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle xv. Documentació notarial», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 21 (2002), p. 257-603; Josep HERNANDO I DELGADO, «Notícies sobre la Bíblia en català i la Inquisició en acabar el segle xv», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 21 (2002), p. 671-674; Josep HERNANDO I DELGADO, «Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle xv», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 25 (2006), p. 267-345.

12. Josep HERNANDO I DELGADO, «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle xv», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 26 (2007), p. 385-568.

13. En el nostre càlcul, descartem el *Tractat d'usura*, les *Lletres* i les refoses de Jaquet de Marville. Hi incloem, això no obstant, la traducció del *Psaltiri* de Guillem de Fontana.

una història literària plena d'interès, que per ventura explicaria coses que ara som incapços d'imaginar.

Què diuen els manuscrits d'Eiximenis, considerats globalment, als lectors i als estudiosos d'avui? Potser hom pot subratllar tres coses: *a)* Eiximenis fou un autor políticament apreciat i promocionat; *b)* l'obra d'Eiximenis es difongué enllà de les fronteres de la Corona d'Aragó, i *c)* l'obra d'Eiximenis fou víctima de les seves proporcions descomunals.

I

Cal recordar ara que Francesc Eiximenis tingué relacions privilegiades amb Pere III, que li va pagar el doctorat en teologia, títol inclòs? Els manuscrits no saben res d'això i nosaltres en sabíem encara menys, fins que Jaume Riera no ha publicat el diplomatarí del l'arxiu reial sobre Eiximenis.¹⁴ En canvi, els manuscrits proclamen noms de comitents conspicus, possessors d'alta categoria social, promotors situats ben amunt en llocs de govern.

El primer és Ramon Savall, conseller en cap de la ciutat de Barcelona quan, any més any menys, devers 1381, Eiximenis empenia el *Terç del Cristià*. Potser algú descobrirà algun dia el sentit precís d'unes paraules enigmàtiques que Ramon Savall va fer estampar en la coneguda miniatura del manuscrit 1792 de la BNM: «Ramon Çavall ciutadà de Barcelona, primogènit en la obra del Cristià». Què vol dir *primogènit*? Evidentment, res que tingui a veure amb cap naixement, ni d'Eiximenis, ni de Savall, ni del *Terç*. Primogènit no devia contenir una referència a primogenitura? Si fos així, i atès que som a Catalunya, on primogenitura connota immediatament successió i heretatge, Ramon Savall es presentaria com l'hereu de les doctrines contingudes en el *Terç*, en la lluita, que la miniatura expressa prou bé, contra la corrupció i la profunda mediocritat política del seu temps. Hereu i successor, en el sentit que, si Eiximenis hagués estat el teòric del bon govern i el formulador d'una ètica cristiana vàlida per a tothom, Savall en seria el successor en la pràctica social i política. La miniatura suporta una lectura molt militant, gairebé agressiva. Ramon Savall es presenta a si mateix com el cabdill disposat a redreçar una situació desastrosa gràcies a les doctrines d'Eiximenis que, així, seria al seu torn presentat com un pensador regeneracionista, l'ideòleg adequat per al moment històric pèssim que els contemporanis viuen, almenys els contemporanis que pensen com Savall. El manuscrit 1792 de la BNM i els altres dos que completen tot el *Terç* foren evidentment encarregats per Savall, per al seu ús personal i des d'una temperatura anímica alta. Treure totes les conseqüències que es deriven del fet que el *Terç* hagi pogut ésser vist com una eina eficaç de combat polític ens portaria ara molt lluny dels nostres propòsits. Retindrem el fet que la literatura del frare era capaç de suscitar adhesions molt temperamentals.

14. Cf. Jaume RIERA I SANS, *Francesc Eiximenis i la casa reial: Diplomatarí 1373-1409*, Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes i Universitat de Girona, 2010, 84 p.

També devia tenir alguna cosa a veure amb efervescències anímiques semblants a les de Savall la decisió dels consellers de València de fer copiar a Barcelona i traslladar a València abans del 1384 el *Primer*, puix que el *Segon* ja el tenien; el 20 de maig de 1396 remataven l'operació comprant a Joan dels Balbs el «tercer volum del Crestià». Aquells anys, les dues ciutats anaven de tronc en els conflictes que tenien amb la reialesa i, sobretot, amb els curials del rei i amb l'inquisidor Eimeric, acusats de totes les concussions, roberies i irresponsabilitats. Els valencians van tenir a la Casa del Consell, a disposició de qui la volgués llegir, una col·lecció completa del *Crestià*. Era tot un programa, un manifest autèntic. On són ara aquells volums escrits i pagats en vida d'Eiximenis? Ningú no en sap dar raó.

Segons diu Eiximenis mateix, algunes de les seves obres foren encarregades per dames i cavallers de la posició social més alta. La reina Maria de Luna, esposa de Martí l'Humà, el va requerir diverses vegades perquè li escrivís una obreta «per endreçament de la vida espiritual», i aquest és l'origen de l'*Scala Dei*. El *Llibre de les dones* sorgí a prec de la comtessa de Prades, dona Sança Ximenis d'Arenós. El *Llibre dels àngels* i la *Vida de Crist* foren encàrrecs del mestre racional Pere d'Artés. En l'ordre de la vida espiritual pràctica, Eiximenis jugà el paper d'ésser una eminència grisa de la cort del seu temps, a la qual sempre va estar vinculat, sens perjudici de mantenir envers la política i les persones reials la distància o les posicions reticents que li semblaren oportunes.

En un altre moment i a propòsit de l'estudi de l'únic manuscrit que conté el fragment conservat de l'*Apologia* de Metge,¹⁵ vam tenir la impressió que, quan els catalans volien difondre a Nàpols un volum antològic amb obres de pensadors morals nostres, Eiximenis hi guanyava un espai, a través de la *Doctrina compendiosa* que nosaltres ara no podem pensar que sigui autèntica, en la qual, però, la figura d'Eiximenis, mestre en doctrina política i social, és exalçada.

És clar que aleshores s'havia produït un fet espectacular: Alfons de Borja, bisbe de València des del 1429, era elegit papa el 4 d'abril de 1455 i prenia el nom de Calixt, tercer d'aquest nom. Cinc mesos més tard, el bisbe de Rieti, el futur cardenal Angelo Capranica, fundador del col·legi que duu el seu nom, tenia sobre la taula un exemplar del *Pastorale* d'Eiximenis, acabat de copiar el 15 de setembre d'aquell any. Fou Calixt III un propagandista actiu d'aquesta obra d'Eiximenis sobre la condició clerical i l'ofici de bisbe? O a un papa d'origen valencià el seguia de prop la fama d'un escriptor franciscà català i vinculat amb la ciutat de València? També es pot suposar que el manuscrit del *Pastorale* de la BAV, Ross. 213, que presenta algunes similituds amb la decoració del manuscrit del cardenal Capranica, té el seu origen a Itàlia. De fet, fou propietat del col·legi Capranica abans d'emigrar a Passau; d'aquí va retornar a Itàlia per quedar-s'hi fins avui.

Sigui com sigui, a l'ombra del papa Calixt i/o dels cardenals de la família Borja i del Milà nomenats per ell, l'obra d'Eiximenis fou present a Itàlia a redós del domini aragonès de Nàpols. A més del manuscrit eiximenianomedicià de la BNF ja esmentat, ho certifica el manuscrit 241 de la BU de València, procedent

15. Cf. Jaume de PUIG I OLIVER, «Notes sobre el manuscrit de l'Apologia de Bernat Metge (París, BN, ms. espag. 55)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 25 (2006), p. 461-477.

de Sant Miquel dels Reis i, en darrera instància, de la llibreria del reis aragonesos de Nàpols, un còdex preciós, molt ben decorat, amb el text del *Psalterium laudatorium*. També cal relacionar amb la cort napolitanoaragonesa, si més no per la relligadura, el manuscrit de la *Vida de Crist* en català ara conservat a la Biblioteca March de Mallorca, propietat de l'Arxiu Capítular de Saragossa fins a la dècada dels anys seixanta del segle passat, robat d'allí per un antiquari sicilià, venut a un milionari americà, reventat a una galeria de subhastes de París i finalment comprat per Bartomeu March Servera el 1972.

Aquestes simples notes indiquen l'interès que tindrà en el futur estudiar a fons la vinculació dels manuscrits i de l'obra d'Eiximenis amb la península Italiana, tema pràcticament verge i en canvi de perspectives possiblement falagüeres, atès que aquell domini literari no ha estat encara ben batut en relació amb el menoret gironí.

L'*Ars predicandi* permet de conèixer un altre promotor, qui sap si arrossegat també per la dinàmica de l'elecció de Calixt III: és el bisbe Bernat de Roergue (1452-1475), comitent del manuscrit 393 de Tolosa de Llenguadoc, acabat el 19 de març de 1457, el qual durant el segle XVIII s'incorporà a la biblioteca que l'arquebisbe Loménie de Brienne fundà per al clergat de Tolosa.

El manuscrit tolosà i els dos dels quals parlarem ara demostren que l'obra d'Eiximenis no necessitava promotors enlairats als nivells més alts de l'escala social per a prosperar. Deu anys abans de l'elecció de Calixt III, el 1445, s'acabava a Cracòvia la còpia de l'*Ars predicandi* d'Eiximenis, avui manuscrit 471 de la BU Jagel-lònica. El comitent del manuscrit fou Nicolau Spicimiri, mestre en arts el 1425, doctor en dret canònic, cantor a Bratislava i a Cracau, degà a Poznan, canonge de Gniezno, col·lector del diner de Sant Pere a Polònia, mort el 1468. Aquest manuscrit no s'ha mogut mai del lloc on fou copiat. Conté, entre altres obres, l'*Ars sermocinandi* del franciscà portuguès Alfonso d'Alprão¹⁶ i la de Thomas de Tudert, eremita de Sant Agustí. L'arribada a Cracòvia de dues obres sobre l'art de sermonar fetes per franciscans hispànics potser no es pot separar de la vitalitat dels franciscans polonesos, aquests «llatins del nord» que coneixem tan imperfectament. El mateix tractat present al manuscrit de Cracòvia es troba al manuscrit 73 de la llunyana Biblioteca Universitària de Budapest, i el fet confirma que les obres en llatí d'Eiximenis viatjaven soles pel món amb empena pròpia, amb patrocinis i oportunitats que no depenien d'influències socials, ans dels mèrits intrínsecs que hom hi esperava trobar. El fet que ara com ara no tinguem perfectament esbrinades les circumstàncies de la difusió del *Pastorale* i de l'*Ars predicandi* no vol dir res més sinó que cal posar-se a treballar.

16. Editada per Albert HAUF, «El "Ars praedicandi" de Fr. Alfonso d'Alprão, OFM. Aportación al estudio de la teoría de la predicación en la Península Ibérica», *Archivum Franciscanum Historicum*, núm. LXXII (1979), p. 264-329.

II

Que les obres llatines d'Eiximenis es difonguessin per Europa (França, Itàlia, Polònia, Hongria) no pot sorprendre. Una altra qüestió és la de les traduccions de les quals la seva obra en català fou objecte. Eiximenis fou traduït al castellà, al francès, al llatí, al flamenc, a l'italià i fins i tot al català. És un cas verament excepcional. En la nostra literatura antiga, hi tenen un cert pes les traduccions, que li donen un aire complex: Dant, Petrarca, Boccaccio, el cicle artúric, les cròniques universals, la literatura mèdica i científica, etc. En canvi, tenim poc estudiades les traduccions que es van fer d'obres catalanes a d'altres llengües, com és el cas d'Eiximenis.¹⁷ Deixarem ara de banda la traducció del *Llibre dels àngels* al flamenc, perquè només és coneguda per una edició cinc-centena que no hem pogut consultar, i la de la mateixa obra a l'italià, coneguda només perquè Palau Dulcet afirma en el seu *Manual* que ell en va tenir un exemplar a la seva llibreria el 1934.¹⁸

Traduccions en castellà

314

Comencem pel castellà. En aquests moments, coneixem sis manuscrits d'una traducció en castellà, del segle xv, del *Llibre dels àngels*, que en aquella llengua pren el títol de *Natura angélica*, més un fragment en aragonès trobat fa anys per Josep Perarnau a Copenhaguen,¹⁹ i un manuscrit de la traducció de Jeroni Serra, feta al segle xvi. Del *Llibre de les dones*, en castellà *Libro o Carro de las donas*, se'n coneixen deu manuscrits. De la *Vida de Cristo*, n'hi ha un manuscrit gairebé complet, el de la Biblioteca de l'Arsenal de París (ms. 8321), i deu que en transmeten fragments de consistència diversa.

Si comparem els manuscrits de la traducció castellana del *Llibre dels àngels* amb els que transmeten el text original català, una dada es fa evident tot de cop: els manuscrits castellans han estat comesos o posseïts per grans personatges: Pedro Fernández de Velasco, comte d'Haro (1399-1470) (BNM, ms. 9243 i 9244), el marquès de Santillana (BNM, ms. 10118), Lope de Barrientos, bisbe de Segòvia, Àvila i Conca i gran canceller de Castella (1382-1469) (BNM, ms. 10253). Les diferències es noten en la decoració, fins i tot en l'origen de la traducció. Ja Massó es preguntava si aquesta traducció castellana no hauria estat feta sobre la francesa més aviat que sobre el text català. Atès que ara la crítica ha confirmat la diferència ja observada per Massó entre dues formes del text de la traducció francesa, el

17. Però n'hi ha un catàleg: cf. Jaume RIERA I SANS, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», a *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Àrea 7: Història de la Llengua*, vol. III, València, Institut de Filologia Valenciana, 1989, p. 703-704.

18. El nom del llibre és: *Trattato della natura de gl'angeli*, de R. M. Giovan. Maria Tarsia, Florència, nella stamperia di Bartolomeo Sermartelli MCLXXVI, 12 f. + 221 p.: Antoni PALAU I DULCET, *Manual del Librero Hispano-Americano*, vol. v, p. 215, núm. 85194.

19. Cf. *supra*, nota 5, primer títol citat de Josep Perarnau.

problema que s'ha de dilucidar és sobre quina de les dues formes del text francès hauria estat feta la traducció castellana, en el cas que tots els manuscrits castellans transmetin el mateix text. Si es confirmava que el llibre anomenat en castellà *Natura angélica* és una traducció directa del francès, l'origen de la traducció caldria cercar-lo en l'activitat diplomàtica de personatges com el comte d'Haro o el marquès de Santillana.

Un exemplar del *Libro de las donas* fou posseït per la reina Isabel I, que el feia servir per tal d'educar les seves filles (BNM, ms. 10156);²⁰ més tard, l'exemplar anà a raure a mans d'Alberto de Medina, de José de Bumey y Mendoza, marquès de Benamejí, i del duc d'Osuna-Infantado. També va posseir l'obra d'Eiximenis Antonio Martínez, l'arxipreste de Talavera (El Escorial, ms. H.III.20).

En canvi, la traducció en castellà de la *Vida de Jesucrist* es vincula sobretot a convents religiosos. El volum més complet d'aquesta traducció, el de la Biblioteca de l'Arsenal de París (ms. 8321), va pertànyer als agustins descalços de la Croix-Rouge, de Lió. La lletra i la factura del manuscrit delaten el seu origen hispànic; com que no se sap de quina manera des de les Espanyes passà a Lió, el més sensat és fer la hipòtesi que durant el segle XVI o el XVII sortí d'un convent per anar a parar a un altre. Dels manuscrits fragmentaris, potser el b.I.7 d'El Escorial pertangué als comtes de Benavente. És segur, en canvi, que el manuscrit de la mateixa biblioteca, cota N.II.18, procedeix de la biblioteca del comte duc d'Olivares, que el podia haver rampinyat onsevulla. El manuscrit 73 de la casa d'Alba porta una nota de possessió, «doña Juana (o María) de Jesús», nom d'una possible monja, amb vinculació incerta amb la casa d'Alba, puix que el primer propietari explícit del manuscrit d'aquesta casa sembla ésser tot just el duc de Berwick i d'Alba. Els manuscrits de la traducció en castellà del *Flos Sanctorum* que contenen fragments de la *Vida de Cristo* eiximeniana s'han de vincular amb cases religioses, llevat del 12688 de la BNM, possiblement posseït pel comte d'Haro. La impressió en castellà de la *Vida de Cristo*, revisada, adaptada i modernitzada sota la direcció de l'arquebisbe de Granada, Hernando de Talavera, i a despeses seves (Granada 1496), és un fet literari de primer ordre, estudiat al seu dia per Albert Hauf en un article lluminós, al qual, per mor de la brevetat, ens veiem obligats ací a remetre.²¹

315

Traduccions en francès

En francès, coneixem avui les traduccions del *Llibre dels àngels* i de la *Vida de Crist*. Si ens fixem en els manuscrits del *Livre des anges*, el primer que sobta és que

20. Diego CLEMENCÍN, «Biblioteca de la reina doña Isabel», *Elogio Histórico de la Reina Doña Isabel, Memorias de la Real Academia de la Historia*, núm. VI (1821), p. 443.

21. Cf. Albert G. HAUF, «Fray Hernando de Talavera, OSH, y las traducciones castellanas de la "Vita Christi" de Fr. Francisc Eiximenis, OFM», a Tomàs MARTÍNEZ ROMERO i ROSANA RECIO (ed.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2001, p. 203-250.

del text català n'hi ha dinou manuscrits sencers i cinc fragments coneguts; del text francès, en coneixem vint exemplars sencers i un exemplar amb els dos darrers tractats de l'obra (ms. fr. 1791 de la BNP). La superioritat numèrica del text francès encara és més punyent en les estampacions: dues impressions en català del segle xv, contra dues del segle xv i dues més del xvi en francès. S'imposaria, per tant, una primera conclusió: el *Llibre dels àngels* d'Eiximenis es va difondre en francès d'una manera tan o més intensa encara que en català. L'existència de quatre manuscrits sencers de la traducció en llatí del *Llibre dels àngels* divulgats sobretot al sud de França,²² i d'un fragment contingut al manuscrit 245 de la biblioteca de Poitiers, dedicat a qüestions relatives al Cisma d'Occident i a la política eclesiàstica francesa,²³ ens hauria de fer comprendre que la influència i la irradiació del *Llibre dels àngels* a França no és una matèria que es pugui despatxar a grans gambades.

No fa gaire, Sadurní Martí observava que els manuscrits del *Llibre dels àngels* en català són «còpies molt simples, barates, algunes realment humils».²⁴ En efecte, només el manuscrit de la BNP esp. 38 és tot de pergamí, sis tenen els quaderns formats per un o dos fulls de pergamí i els altres de paper, i els dotze manuscrits restants són tots de paper. En canvi, entre els manuscrits de la traducció en francès del *Llibre dels àngels*, n'hi ha dotze, és a dir, la majoria, que són de pergamí; d'altra banda, gairebé cadascun dels manuscrits francesos en pergamí suporta una decoració frondosa, per no dir luxosa, i si en algun no ha estat del tot realitzada, almenys en principi hi havia estat prevista pel comitent.

Per a entrar en el món dels manuscrits francesos del *Llibre dels àngels*, hem de referir-nos a dos altres manuscrits diferents. El primer seria l'exemplar del *Llibre de les dones* escrit a Perpinyà durant el primer terç del segle xv, avui feliçment editat. Aquest exemplar és ara a Chantilly (ms. 142) i se sap que un dels seus primers propietaris fou Jaume d'Armanyac, duc de Nemours i comte de la Marca, tanmateix fill d'una branca fadristerna d'aquesta poderosa família del Midi.²⁵ Jaume d'Armanyac fou també el comitent del manuscrit fr. 29 de la BNF, una monumental traducció en francès de la *Vida de Jesucrist* d'Eiximenis. Jaume d'Armanyac es va referir a aquest manuscrit en el procés d'alta traïció en el qual fou condemnat a morir el 1477. En aquella circumstància, va relatar als qui menaven l'enquesta que havia regalat aquell manuscrit a la infanta Joana, i un trofeu de caça, una pota de senglar, al seu marit, Joan de Borbó.²⁶ En relació amb el

22. Són els manuscrits de Milà, Ambrosiana C 27, Marsella 284, Albi 32 i Rodés 1.

23. Auguste-François LIÈVRE i Auguste MOLINIER, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque de Poitiers (Catalogue Général des Manuscrits des Bibliothèques Publiques de France. Départements. Tome XXV. Poitiers-Valenciennes)*, París, Plon, 1894, p. 71.

24. Cf. *Francesc Eiximenis. Àngels e demonis*, edició i comentaris de Sadurní Martí, Barcelona, Quaderns Crema, 2003, p. 16.

25. Era fill de Bernat d'Armanyac, fill secundogènit de Joan, quart comte d'Armanyac i d'Elionor de Borbó, filla i hereva de Jacques, comte de la Marca i de Castres. Cal evocar ací el parentiu dels Arnagnac amb la casa d'Aragó, a través del matrimoni de Joan I amb Mata d'Armagnac?

26. Cf. *Bibliothèque de Sainte-Geneviève*, ms. 2000, que conté el procés de Jaume d'Armanyac, f. 414.

manuscrit de la *Vita Christi* en francès, ara és el moment d'afegir que els Armanyac foren molt inclinats a l'espiritualitat franciscana. Els pares de Jaume d'Armanyac foren terciaris franciscans, dues germanes seves foren clarisses reformades de santa Colette, ell mateix demanà d'ésser sepultat amb l'hàbit franciscà i, després de la seva decapitació a Les Halles l'any 1477, el seu cadàver fou transportat a l'església per cent cinquanta *cordeliers* amb brandons. Res no té d'extraordinari que Jaume d'Armanyac tingués interès a fer copiar una *Vida de Jesucrist* d'autor franciscà, tant si li era conegut com no.

Sigui com sigui, el fet que un dels manuscrits més antics del *Llibre de les dones* d'Eiximenis anés a parar a mans de Jaume d'Armanyac i el fet que ell mateix fos el comitent d'un dels dos manuscrits de la traducció en francès de la *Vida de Crist*—qui sap si l'instigador de la traducció— demostren que el noble duc de Nemours va tenir un interès declarat per l'obra d'Eiximenis. Aleshores no té res d'estrany que un manuscrit de la traducció en francès del *Llibre dels àngels* d'Eiximenis, el de Chantilly 143, acabat l'1 de març de 1452, també anés a parar a les mans de Jaume d'Armanyac, si no en fou el comitent. En un èxplícit excepcionalment llarg, el copista d'aquest manuscrit explica que el va escriure a instància d'Étienne Roussel, mestre d'arts a París i rector de les escoles de Pontoise. Roussel encomanà la traducció? L'havia feta ell? És molt possible que el manuscrit de Chantilly sigui dels més antics del seu grup. En tot cas, ho és entre els pocs que són datats: Chantilly 143 és de l'any 1452, Ginebra fr. 5 cal ubicar-lo ca. 1460, BNF fr. 1000 és del 1476 i Brussel·les 3691 és del 1477. Només les filigranes del manuscrit de Besançon 206, no datat, podrien reclamar una datació entorn de 1457, exactament no anterior a 1444 ni posterior a 1457. Però àdhuc suposant que Chantilly 143 fos el manuscrit més antic de la traducció francesa del *Llibre dels àngels* que hagués arribat fins a nosaltres, l'examen crític del text no permet de considerar-lo el més antic de tots en un sentit absolut. Efectivament, els manuscrits datats que hem esmentat i tots els altres que coneixem, llevat de cinc, transmeten un text revisat de la traducció francesa. I hem pogut copsar senyals que indiquen que el revisor fou un home docte, un intel·lectual, segurament universitari, que el manuscrit de Chantilly podria haver anomenat amb el nom d'Étienne Roussel.

No seria, per tant, gens arriscat barrejar Jaume d'Armanyac amb l'aventura d'una revisió del text francès del *Llibre dels àngels*, a desgrat que fins ara no tenim cap indici positiu d'una relació entre Armanyac i Roussel. Recerques ulteriors sobre l'iter d'aquest noble que acabà tan malament podrien aclarir les seves relacions amb els ambients intel·lectuals de la seva època i podrien arribar a fer versemblant o a descartar definitivament una intervenció directa seva en la revisió del text de la traducció del *Llibre dels àngels* en francès. Ara com ara, ens hem de quedar amb la dada bruta que el manuscrit de Chantilly 143 és el més antic dels que transmeten un text revisat de l'obra d'Eiximenis. Si Jaume d'Armanyac en fou o no el comitent, s'haurà d'aclarir amb arguments positius que avui no sabríem exposar.

Queda per recordar ací que la traducció en francès del *Llibre dels àngels* va tenir altres possessors d'upa. Segurament la possessora més notable és Joana de

Laval, reina titular d'Aragó pel seu matrimoni amb Renat d'Anjou, a qui la Generalitat de Catalunya va confiar la Corona en temps de les torbacions de Joan II. El manuscrit de Brussel·les 3691 fou comandat per Guillem de Glarges, fill secundogènit de Gil de Glarges, senyor d'Hélesmes i *bailli* de Ghislenghien. Guillem va viure a Ath, a l'Hainaut, actual Bèlgica, i regalà el seu manuscrit del *Llibre dels àngels* a l'abadia de monges benedictines de Saint-Alène, a Forest, prop de Brussel·les. El manuscrit presenta la particularitat que els títols dels cinc tractats en què l'obra es divideix són escrits en lletra gòtica bastarda de format gran i de forma de la cort de Borgonya. Aquesta circumstància ens porta cap a un altre manuscrit, el 45 de la biblioteca de Nancy.

El seu primer possessor i comanditari pot haver estat Antoine de Croy, nascut el 1385 i mort entre 1475 i 1477, senyor de Croy, de Renty, de Beaurain, de Bar-sur-Aube i de Rozay, comte de Beaumont, de Porcien i de Guines, l'any 1431 primer camarlenc del duc de Borgonya Felip el Bo, després governador general dels Països Baixos, un dels primers vint-i-quatre cavallers de l'orde del Toisó d'Or i gran mestre de l'orde a França el 1462. Al foli 1r del manuscrit, hi ha les armes de Croy, argent i tres faixes de gules, amb les insígnies del Toisó d'Or i la divisa: «le soustiendray croy et iaime quy maime». En algun moment del segle XVII o potser més tard, el manuscrit passà als terciaris franciscans de Nancy. El manuscrit no fou acabat de decorar i, entre el moment de la seva desamortització, amb el decret de 2 de novembre de 1789, i la seva entrada posterior als dipòsits literaris que regentà l'abbé Grégoire fins al moment de la seva catalogació a mitjan segle XIX, se n'han perdut vuit plecs.

Hi ha un altre manuscrit de pertinença nobiliària borgonyona, el de la BNP fr. 186, que va pertànyer a Lluís de Bruges, senyor de Gruthuysen, mort el 1492, amo d'una biblioteca que, no se sap ben bé com, va anar a parar a les mans de Lluís XII. Al foli i^{ix}, hi veiem les armes del rei de França. Van substituir aquestes armes un escut precedent amb les armes de Gruthuysen? No ho sabríem afirmar ni negar. Ens fem la pregunta perquè Delisle ja va fer notar al seu dia que els bibliotecaris del rei francès van esborrar tant com van poder els senyals de l'origen dels llibres de Lluís de Bruges. En algun manuscrit, llur eficàcia fou modèlica; en d'altres, s'hi nota l'esforç i la trampa. La rica ornamentació d'aquest manuscrit, si mai és estudiada a fons, aclarirà la cronologia definitiva del còdex i fins i tot, potser, el taller d'on va sortir.

Altres possessors de manuscrits francesos del *Llibre dels àngels*, si no se situen tan amunt en l'escala social, no per això són menys significatius: notaris (BNF, ms. fr. 24773), camarlencs (BNF, ms. fr. 1777), religiosos (París, Biblioteca de l'Arsenal, ms. 5177), fins i tot un flequer (BNF, ms. fr. 13211). No cal dir que Colbert, Séguier i Paulmy, bibliòfils de forta voracitat, també posseïren el *Llibre dels àngels* en francès (són, respectivament, els manuscrits de la BNF fr. 1000, 19273, 17987, Arsenal fr. 5213). De tot plegat, en podem treure una primera conclusió: la traducció en francès del *Llibre dels àngels* d'Eiximenis ha estat rebuda i impulsada des de cercles pertanyents a les capes més altes de la societat francesa. Ho demostren la personalitat dels comitents, la qualitat dels materials emprats en la confecció de la majoria dels manuscrits i la rica ornamentació que osten-

ten, aspecte sobre el qual no hem gosat prendre la paraula, per manca de competència. Ulteriors recerques han de fornir les claus interpretatives de fons del fenomen de la penetració del *Llibre dels àngels* en terres franceses. És veritat que en la França del segle xv un llibre que en les seves primeres ratlles és presentat en la línia de les investigacions de sant Dionís havia de funcionar gairebé amb tota seguretat. Feia segles que els millors teòlegs francesos i de tot Europa comentaven les obres de l'Areopagita. Un llibre en francès, de llenguatge assequible, amb recursos literaris planers i populars, és a dir, una obra de divulgació sobre els àngels, que no tenia res a veure amb les elucubracions del savi grec neoplatònic i que s'adreçava al gran públic, a França havia de tenir en principi bones perspectives.²⁷

III

Una simple ullada a la llista de manuscrits de l'apèndix fa evident que l'obra d'Eiximenis s'ha transmès fins a nosaltres en condicions enrevessades i fragmentàries. Ell mateix en fou en part responsable quan, en el seu tractat *Scala Dei*, autoplagiant-se, hi intercalava parts consistents del *Llibre de les dones*: un «tractat de penitència» i «un tractat de contemplació». Res no té d'estrany que el manipulador del *Cercapou* intercalés també en aquesta obra els capítols 384-395 del *Llibre de les dones*, que tracten de les acaballes de l'home. Aquests capítols i alguns d'anteriors també es troben al fragment del manuscrit de la BNM 4030, folis 226-241, senyal de l'interès que desvetllaven. Contribueixen a complicar les coses les atribucions a Eiximenis de tractats i tractadets: *Doctrina compendiosa*, *Tractat de la passió*, *De Providència sobre consell*, *Art de ben morir*, *Memorial per confessar-se*, *De Triplici Statu Mundi*.

En tot cas, una dada bruta s'imposa tot d'una. El llibre d'Eiximenis del qual coneixem més testimonis manuscrits en català és el *Llibre dels àngels*, que també és el llibre més curt que va escriure. En francès, *la même chose*. Només en castellà els manuscrits del *Libro de las donas* avantatgen de dues unitats els manuscrits del llibre de *Natura angélica*. D'altra banda, es constata que el text català del *Llibre dels àngels* s'ha transmès amb regularitat; els fragments que n'han pervingut són còpies molt circumstancials o simples desferres de manuscrits desballestats.

No es pot dir el mateix del *Llibre de les dones*. Contra set manuscrits sencers del text català, se'n coneixen quinze amb textos catalans fragmentaris. Els intercalats en l'*Scala Dei* i en el *Cercapou* no són pas fragments menors. La utilització d'aquest text eiximenià en contextos dissemblants, deixant a part la qüestió de

27. Cf. Camille BELMON, *Le Bienheureux François d'Estaign, Évêque de Rodez, (1460-1529)*, Albi 1924, 588 p., i la recensió d'H. MATROD, «Le bienheureux François d'Estaign, tertiaire franciscain (1460-1529). À propos d'un livre récent», *Études Franciscaines*, núm. xxxvii (1925), p. 419-445, on es demostra que, per influència directa d'Eiximenis, el biografiat fou el primer eclesiàstic que va introduir el culte de l'Àngel de la Guarda, generalitzat després pel papa Climent X el 1670.

l'autoplagi, és un altre dels capítols de la recepció d'Eiximenis que necessitarà esforços específics.

Els manuscrits més voluminosos de l'obra d'Eiximenis són els del *Cristià*. El *Primer* i el *Segon* es presenten complets en els quatre i tres manuscrits que, respectivament, els transmeten. El text del *Terç* és complet en el manuscrit de la BUB 91, en la unitat que formen els tres de la BNM (ms. 1792-1794), en la parella de la BC (ms. 457-458) i en la parella de l'Arxiu de la Catedral de València (ms. 42-43). El manuscrit 47 de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, que transmet els capítols 1-509, i el de Madrid (Biblioteca del Palacio Real, ms. II/1978), que transmet els capítols 410-792, són solters, independents entre ells i parcials. La transmissió del *Dotzè* és molt accidentada. Els manuscrits de l'ACA, Sant Cugat 10, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic 188 i BNF espag. 9 transmeten la primera part del *Dotzè*, només completada pel manuscrit 167 de l'ACV, que s'ortosament transmet la segona. La transmissió descompensada del *Dotzè* en els manuscrits s'equilibra gràcies a l'edició de Palmart de tota l'obra i de la de Cofman del *Regiment de la cosa pública*, integrada en la tercera part del *Dotzè*.

No podríem dubtar avui que la voluminositat excessiva del *Cristià* és a l'origen de la compilació que hom en va fer, documentada per Hernando ja el novembre del 1436²⁸ i testimoniada en el manuscrit 7-5-9 de la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla. En el detall del contingut d'aquest manuscrit²⁹ es pot veure que hi ha aplegats 41 capítols del *Primer*, 19 del *Segon*, 143 del *Terç* i 136 del *Dotzè*, aquests pertanyents tots a la segona part de l'obra. Si avui només coneixem un exemplar d'aquesta vasta antologia del *Cristià*, no es pot excloure que n'apareguin altres testimonis o fragments. En el lloc del manuscrit sevillà, hi ha un títol que sembla fet exprés per a confondre: «Historias Morales Sagradas y Profanas en Catalán». L'esment «en Catalán» segur que ha desanimat la curiositat de possibles lectors andalusos que se sentissin atrets per esbrinar el contingut del manuscrit. El títol «Historias Morales Sagradas y Profanas» representa un expedient més o menys imaginatiu per a descriure un manuscrit sense títol ni indicació d'autor. Per a nosaltres és, sobretot, un avís de cara a títols semblants que circulen en catàlegs i fitxes de biblioteques. Per bé que l'exemplar de Sevilla és l'únic conegut per ara de la compilació eiximeniana, l'exemplar documentat per Hernando ens fa saber que n'hi hagué almenys un altre i, per tant, que és lògic suposar que algú es va preocupar de fer manejable i assequible el *Cristià* mitjançant una antologia. En l'exemplar de Sevilla, la compilació ateny els 324 folis. Vejam si encara n'apareixerà una altra amb una tria diferent i vejam si mai no apareix una antologia de les antologies!

28. Cf. Josep HERNANDO I DELGADO, *Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV*, *Arxius de Textos Catalans Antics*, vol. 25 (2006), p. 459-460.

29. Cf. Jaume de PUIG I OLIVER, «Més nous textos catalans antics...», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 20, p. 453-477; Jaume de PUIG I OLIVER, «Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservats en biblioteques públiques. Primera part. Obres originals en català /1», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 28 (2009), p. 588-612; Jaume de PUIG I OLIVER et al., *Catàleg dels manuscrits de Francesc Eiximenis OFM conservats en biblioteques públiques*, vol. 1, *Descripció dels manuscrits*, Barcelona, IEC i Facultat de Teologia, i Girona, Ajuntament de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes i Universitat de Girona, 2011, p. 195-216.

Els manuscrits 459-460 de la BC transmeten tota la *Vida de Crist* en català, igualment com el manuscrit 49 i el 21 de l'ACB, el 268 de la BC i el 209 de la BUV. Són gairebé complets els manuscrits 1160 de la BUB i 172 de l'ABE de Vic. Tots els altres transfereixen textos parcials: dotze transmeten conjunts diversament consistents de l'obra i quatre només alguns capítols o parts de capítols.

Les irregularitats de la transmissió s'expliquen, en part, per la voluminositat d'aquestes obres. Si una obra s'ha de repartir en dos o tres manuscrits, és fatal que alguna part es perdi. Aleshores una transmissió sincopada de materials fa més difícil de comprendre la gènesi i les etapes dels testimonis manuscrits que n'han quedat.

L'anàlisi dels diversos manuscrits catalans de l'obra d'Eiximenis permet d'individuïar un centre que, a gran distància de cap altra institució religiosa, es va erigir en el dipòsit principal de l'obra del menoret: Sant Jeroni de la Murtra. A més de l'exemplar del *Terç* que va fer copiar Ramon Savall, el monestir guardava sengles exemplars del *Primer* (BC, ms. 456), del *Segon* (BNM, ms. 1791), del *Terç* (BC, ms. 457-458), de la *Vida de Crist* (BC, ms. 459-460), del *Llibre de les dones* (BC, ms. 461), del *Llibre dels àngels* (BC, ms. 463), del *Pastorale* (BC, ms. 463) i del *Psalterium* (BC, ms. 464). Tots aquests exemplars ara són a la BC perquè els havia comprats abans Pau Ignasi de Dalmases i Ros († 1718),³⁰ i tots tenen una inscripció que els acomuna: «Es de la libreria», que s'han d'interpretar com una nota de possessió de Dalmases.³¹ Resta certificar si l'exemplar del *Segon del Crestià*, avui manuscrit II/1978 de la Biblioteca del Palacio Real de Madrid, també procedeix de Sant Jeroni, com el manuscrit 1791 de la BNM, escrit indubtablement per un monjo de l'orde jerònim, que carrega amb adjectius elogiosos els esments que hi ha del sant patró del seu orde en el text d'Eiximenis. Els monjos jerònims, instal·lats a Barcelona a principis del segle xv amb l'ajut del rei Martí, es convertiren en els guardians i els difusors d'un conjunt notable de manuscrits eiximenians. Potser influí en aquest fet la circumstància que, com a orde acabat d'arribar, suscitava una curiositat o una simpatia que els altres convents ja no inspiraven. Sigui com sigui, acapararen un bon nombre de manuscrits de l'home del moment, viu encara o mort no feia gaire. I no solament això: Guillem Fontana, monjo de la casa, fou el traductor en català del *Psalterium*. L'espiritualitat dels jerònims, molt acostada a l'esperit franciscà, explicaria aquest interès per l'obra d'Eiximenis.

Vet aquí, al costat d'altres fets que per ventura la investigació dels anys a venir farà conèixer, tres punts que susciten problemes no pas menors. Eiximenis és un dels grans temes que hi ha sobre la taula. La celebració del centenari d'enguany conté la nota positiva d'haver fet aflorar els resultats del treball acumulat

30. Cf. [Jordi RUBIÓ I BALAGUER], «La biblioteca Dalmases», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. III (1916), p. 28-57.

31. La lletra de la nota és igual a una que Joan Villar va identificar com l'escriptura de Pau Ignasi de Dalmases i Ros (1670-1718): cf. Joan VILLAR, «L'Expositio Remigii super Matheum en el còdex 548 de la Biblioteca de Catalunya», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXII (1936), p. 271.

els darrers decennis. El resultat més important és, a parer nostre, la continuïtat respecte del treball de les generacions d'abans de la Guerra Civil. La continuïtat ha dut els estudis eiximenians al treball a la menuda de la tradició textual, força avançada per als textos catalans i tot just incipient per a les diverses traduccions. Un segon resultat remarcable és que es treballa sobre Eiximenis en moltes direccions i des de perspectives diferents. El tercer resultat és que el moment de publicar edicions definitives s'acosta: el *Primer del Cristià*, el *Segon* i el *Llibre dels àngels* són a les portes. Per a l'edició d'altres textos, el temps sembla madur. Si això es confirmava, és molt possible que se celebri el set-centè aniversari de la mort d'Eiximenis en condicions molt millors que les del sis-centè. I esperem que en aquell moment venturós el coneixement dels manuscrits d'Eiximenis hagi arribat al seu coronament.